

**ANNOTATSIYA: TUSHUNCHASI, FUNKSIYASI VA ILMIY-TEXNIK
AXBOROTDAGI O‘RNI****Abdullayeva Nigina Ixtiyor qizi,***Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti, 2-bosqich magistranti**niginaabdullayeva072@gmail.com*

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada annotatsiyaning lingvistik va axborot-bibliografik tushunchasi, uning asosiy funksiyalari, turlari va ilmiy-texnik axborot tizimidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Annotatsiya nazariyasining jahon ilmida – xususan rus, ingliz va nemis axborotshunosligida – qanday o‘rganilgani ko‘rib chiqiladi va O‘zbek ilmidagi holat baholanadi. Annotatsiyaning hujjatni identifikatsiya qilish, axborot oqimini boshqarish hamda foydalanuvchiga yo‘naltiruvchi vosita sifatidagi ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot tahliliy-sintetik, qiyosiy va tizimli usullar yordamida olib borilgan.*

***Kalit so‘zlar:** annotatsiya, bibliografik tavsif, axborot-qidiruv tizimi, referativlashtirish, ilmiy-texnik axborot, hujjatlar fondi, axborotshunoslik, metadata.*

***Abstract.** This article scientifically analyzes the linguistic and information-bibliographic concept of annotation, its main functions, types and place in the scientific and technical information system. It examines how the theory of annotation has been studied in world science - in particular, in Russian, English and German information science - and assesses the situation in Uzbek science. The importance of annotation as a tool for document identification, information flow management and user orientation is substantiated. The research was conducted using analytical-synthetic, comparative and systematic methods.*

***Keywords:** annotation, bibliographic description, information-search system, abstracting, scientific and technical information, document fund, information science, metadata.*

***Аннотация.** В данной статье проводится научный анализ лингвистического и информационно-библиографического понятия аннотирования, его основных функций, типов и места в научно-технической информационной системе. Рассматривается, как теория аннотирования изучалась в мировой науке — в частности, в российской, английской и немецкой информатике — и оценивается ситуация в узбекской науке. Обосновывается важность аннотирования как инструмента идентификации документов, управления информационным потоком и ориентации на пользователя. Исследование проводилось с использованием аналитико-синтетических, сравнительных и систематических методов.*

***Ключевые слова:** аннотирование, библиографическое описание, информационно-поисковая система, аннотирование, научно-техническая информация, фонд документов, информатика, метаданные.*

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyatida ilmiy bilimlar hajmi misli ko‘rilmagan darajada o‘sib bormoqda. UNESCO ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyo bo‘yicha har yili 2,5 milliondan ortiq ilmiy maqola nashr etiladi. Bunday ulkan axborot oqimida foydalanuvchi kerakli hujjatni topishi, uning mazmunini oldindan baholashi uchun maxsus vositalar zarur. Aynan shu ehtiyojdan annotatsiya – hujjatning qisqacha mazmunli tavsifi – tug‘ilgan va rivojlangan.

Annotatsiya faqat kutubxonachilik yoki bibliografiya sohasining mahsuli emas. U tilshunoslik, axborotshunoslik, pedagogika, informatika va hatto sun‘iy intellekt (avtomatik annotatsiyalashtirish) tadqiqotlarining kesishmasida joylashgan ko‘p qirrali tushunchadir. Shu sababli annotatsiyani kompleks o‘rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi – annotatsiyaning nazariy asoslarini, funksional imkoniyatlarini va ilmiy-texnik axborot tizimidagi o‘rnini jahon ilmi tajribasi bilan qiyosiy tahlil asosida yoritib berish.

Tadqiqotning vazifalari: (1) annotatsiya tushunchasining terminologik tavsifini berish; (2) turli milliy ilmiy maktablarda annotatsiya nazariyasining o‘rganilish holatini ko‘rib chiqish; (3) asosiy funksiyalar tizimini aniqlash; (4) ilmiy-texnik axborot tizimidagi o‘rnini asoslash; (5) annotatsiya va referat o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatish; (6) avtomatik annotatsiyalashtirish tendentsiyalarini tahlil qilish.

Adabiyotlar sharhi: Jahon ilmida annotatsiyaning o‘rganilishi.

2.1. Rus axborotshunosligida annotatsiya nazariyasi.

Sovet va rus axborotshunosligida annotatsiya nazariyasi jiddiy va tizimli o‘rganilgan. A.A. Gilyarevskiy va B.A. Starostin (1982) "Ilmiy adabiyotni bibliografiklashtirish" asarida annotatsiyani hujjatning qisqacha tavsifi sifatida belgilab, uni referatdan aniq farqlaydi: annotatsiya nima haqida ekanligi to‘g‘risida ma’lumot bersa, referat uning mohiyatini bayon etadi. Bu farqlash bugungi kunda ham barcha milliy standartlarda saqlanib kelmoqda.

O.P. Korshunov (1990) "Bibliografiyashunoslik" asarida annotatsiyani bibliografik yozuvning tarkibiy elementi sifatida ko‘rib chiqib, uning foydalanuvchiga yo‘naltiruvchi (navigatsion) rolini alohida ta’kidlaydi. R.S. Gilyarevskiy boshchiligidagi ilmiy maktab annotatsiyani axborot-semantik transformatsiya mahsuli deb hisoblaydi va uni hujjatshunoslik zanjirining markaziy bo‘g‘ini sifatida belgilaydi.

2.2. G‘arb ilmida – ANSI/NISO standartlari, Lancaster, Borko & Bernier, Karen Sparck Jones

Ingliz tilidagi ilmiy adabiyotda annotatsiya muammosi keng o‘rganilgan. American National Standards Institute (ANSI/NISO Z39.14-1997) standartida annotation va abstract o‘rtasida aniq chegaralanish beriladi: annotation – hujjat mavzusi va yo‘nalishi haqida qisqa ma’lumot; abstract esa uning muhim xulosalarini ham o‘z ichiga oladi.

Lancaster (1998) va Borko & Bernier (1975) kabi klassik axborotshunoslik nazariyotchilari annotatsiyaning kognitiv funksiyasiga alohida urg‘u beradi: u foydalanuvchining axborot ehtiyojini qondiruvchi dastlabki intellektual filtr vazifasini o‘taydi. Karen Sparck Jones (1972, 1988) avtomatik matn qayta ishlash sohasidagi ishlarida TF-IDF konsepsiyasini ishlab chiqdi – bu bugungi avtomatik annotatsiyalashtirishning nazariy asosini tashkil etadi.

2.3. Nemis ilmida – DIN 1426 va “semantik ko‘prik” nazariyasi

Nemis axborotshunosligida annotatsiyaga (Annotation, Kurzreferat) oid tadqiqotlar DIN 1426 standarti doirasida rivojlangan. Klaus Lepsky va boshq. (2009) "Information Retrieval" asarida annotatsiyani hujjat bilan foydalanuvchi o‘rtasidagi “semantik ko‘prik” (semantische Brücke) deb ta’riflaydi. Bu metafora annotatsiyaning kommunikativ funksiyasini eng aniq ifodalovchi terminologik ibora sifatida keyinchalik boshqa tillardagi

adabiyotlarga ham kirib keldi. Nemis an'anasida hujjatni tavsiflovchi tizimli yondashuv (systematische Erschliessung) alohida e'tiborga molik.

2.4. O'zbek ilmida – Toshmatov va Qodirov

O'zbekiston axborotshunosligida annotatsiya muammosi H. Toshmatov (2015) va M. Qodirov (2018) ishlarida ko'rib chiqilgan. Toshmatov "Axborot-bibliografik ta'minot nazariyasi va amaliyoti" asarida annotatsiyaning milliy kutubxona fondlarini tizimlashtirish va elektron kataloglashtirishdagi rolini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Qodirov esa o'zbek tilidagi ilmiy hujjatlar uchun annotatsiya tuzishning o'ziga xos lingvistik muammolarini tadqiq qilgan.

Biroq bu yo'nalishda kompleks va tizimli tadqiqotlar hali yetarli emas. O'zbek tilidagi avtomatik annotatsiyalashtirish, xalqaro standartlarga moslashtirish va metadata integratsiyasi sohalari deyarli o'rganilmagan.

Metodologiya. Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Tahliliy-sintetik usul: turli milliy an'analardagi annotatsiyaga oid adabiyotlar tahlil qilinib, umumlashtirildi.

2. Qiyosiy tahlil usuli: GOST 7.9-95, ANSI/NISO Z39.14, ISO 214, DIN 1426 va O'zDSt 1364:2003 standartlari bir-biri bilan solishtirildi.

3. Tizimli yondashuv: annotatsiyaning ilmiy-texnik axborot tizimidagi funksional o'rni belgilandi.

4. Terminologik tahlil: asosiy atamalar (annotatsiya, referat, abstract, Kurzreferat) mazmuni va farqlari aniqlab berildi.

Manba bazasini O'zbekiston Milliy kutubxonasining elektron kataloglari, SCOPUS va Web of Science ma'lumotlar bazalari, ANSI/NISO, GOST va DIN standartlari, shuningdek 1970–2024-yillar oralig'idagi 25 dan ortiq manba tashkil etadi.

Natijalar va muhokama. Annotatsiya tushunchasining ta'rifi.

“Annotatsiya” atamasi lotincha “annotation” so'zidan olingan bo'lib, “eslatma, izoh” ma'nosini anglatadi. Axborotshunoslikda annotatsiya – hujjat (kitob, maqola, hisobot va boshq.) mazmunini, yo'nalishini yoki uning xususiyatlarini qisqa, ammo yetarli darajada aks ettiruvchi, foydalanuvchiga hujjat bilan tanishish zarurligini aniqlashga yordam beruvchi matn.

GOST 7.9-95 standartiga ko'ra, annotatsiya – “hujjat mazmunini va uning axborot manbalari tizimidagi o'rnini aks ettiruvchi qisqacha xarakteristika”. O'zbekiston milliy standarti O'zDSt 1364:2003 ham shu ta'rifni asos qilib olgan. ISO 214:1976 standartida esa annotatsiya “hujjatning maqsadi, metodlari, natijalari va xulosalari haqida aniq va qisqa ma'lumot” deb belgilangan.

4.2. Annotatsiyaning turlari (3 mezon bo'yicha)

Annotatsiyalar uch asosiy mezon asosida tasniflanadi:

Mezon	Tur nomi	Tavsifi
Mazmun jihatdan	Tavsiflovchi (deskriptiv)	Hujjat nima haqida ekanligini bildiradi, xulosalarni

		bayon etmaydi
	Tavsiyalovchi	Foydalanuvchiga hujjatdan foydalanish bo'yicha yo'nalish beradi
	Analitik	Hujjatning alohida qismlari yoki jihatlarini tahlil qiladi
Tuzuvchi jihatdan	Muallif annotatsiyasi	Asarning muallifi tomonidan tuziladi
	Bibliograf annotatsiyasi	Axborot mutaxassisi tomonidan tuziladi
	Avtomatik annotatsiya	Kompyuter algoritmlari tomonidan tuziladi
Hajm jihatdan	Qisqa	30–50 so'z
	O'rta	50–100 so'z
	Kengaytirilgan	100–300 so'z

4.3. Annotatsiyaning 6 ta asosiy funksiyasi

Annotatsiya axborot tizimida quyidagi muhim funksiyalarni bajaradi:

1. Axborot-signalizatsiya funksiyasi: Foydalanuvchini hujjatning mavjudligi haqida xabardor qiladi va uning umumiy mazmuni haqida dastlabki tasavvur beradi.
2. Axborot-qidiruv funksiyasi: Axborot-qidiruv tizimlarida kalit so'zlar va deskriptorlar orqali hujjatni topishga yordam beradi.
3. Baholash (selektiv) funksiyasi: Foydalanuvchiga hujjat uning ehtiyojlariga mos kelishi yoki kelmasligini oldindan aniqlashga imkon beradi.
4. Kommunikativ funksiyasi: Hujjatni yaratuvchi va foydalanuvchi o'rtasida axborot ko'prigi vazifasini o'taydi.
5. Reklama-targ'ibot funksiyasi: Nashriyot va savdo kataloglarida hujjatning qimmatli jihatlarini namoyon etib, foydalanuvchi qiziqishini uyg'otadi.
6. Tizimlashtirish funksiyasi: Katta hajmdagi hujjatlar fondini tematik guruhlashga, soha bo'yicha monitoring olib borishga imkon beradi.

4.4. Ilmiy-texnik axborot (ITA) tizimidagi o'rni

Ilmiy-texnik axborot tizimi – bu ilmiy bilimlarni to'plash, qayta ishlash, saqlash va tarqatishni ta'minlovchi murakkab infratuzilmadir. Bu tizimda annotatsiya markaziy o'rinni egallaydi, chunki u hujjatning "axborot pasporti" vazifasini bajaradi:

- Elektron kataloglarda: annotatsiya hujjatni identifikatsiya qiluvchi asosiy metadata elementi hisoblanadi (MARC 21: 520-maydon; Dublin Core: dc:description).
- Referativ jurnallarda: VINITI RAN, Chemical Abstracts, Biological Abstracts kabi nashrlarda annotatsiya hujjatning birinchi darajali tavsifi sifatida keltiriladi.
- Xalqaro ma'lumotlar bazalarida: Scopus, Web of Science, PubMed platformalarida abstract/annotation maqolani to'liq o'qimasdan baholash imkonini beradi.
- Patentli axborot tizimida: annotatsiya ixtironing texnik mohiyatini qisqa aks ettiruvchi hujjat vazifasini bajaradi.

– Internet muhitida: HTML sahifalarning meta-description tegi annotatsiya vazifasini o‘taydi va qidiruv tizimlari indeksatsiyasida muhim rol bajaradi.

4.5. Annotatsiya va referat: farqli jihatlar jadvali

Amaliyotda annotatsiya va referat tushunchalari tez-tez chalkashtiriladi. Quyidagi jadval ular o‘rtasidagi asosiy farqlarni ko‘rsatadi:

Mezon	Annotatsiya	Referat
Hajm	30–100 so‘z	100–500 so‘z
Asosiy savol	Hujjat nima haqida?	Hujjatda nima aytilgan?
Mazmun	Mavzu va yo‘nalishni bildiradi	Asosiy xulosalarni bayon etadi
Maqsad	Navigatsiya va seleksiya	Birlamchi hujjatni qisman almashtirish
Muallif nutqi	Saqlanmaydi	Muallifning fikri qisman saqlanadi
Qo‘llanishi	Hujjatlarning barcha turlarida	Asosan ilmiy maqola va hisobot
Tuzish murakkabligi	Nisbatan oson	Murakkab intellektual jarayon
Standart	GOST 7.9-95, ISO 214	GOST 7.9-95, ANSI/NISO Z39.14

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, annotatsiya va referat bir-birini to‘ldiruvchi, ammo funksional jihatdan farq qiluvchi hujjat turlardir.

4.6. Avtomatik annotatsiyalashtirish: TextRank, GPT, BERT

Sun‘iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan avtomatik annotatsiyalashtirish axborotshunoslikning eng faol tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Uchta asosiy yondashuv mavjud:

1. Ekstraksiya usuli (TextRank): Matndan eng muhim jumlar tanlab olinadi. Mihalcea va Tarau (2004) tomonidan ishlab chiqilgan TextRank algoritmi graflar nazariyasiga asoslanadi.

2. Abstraksiya usuli (BERT, GPT): Model matnning mazmunini qayta ifodalaydi. BERT (2018) va GPT-4 (2023) kabi transformatorlar asosidagi modellar yuqori natijalar ko‘rsatmoqda.

3. Gibril usul: Ekstraksiya va abstraksiyani birlashtiradi. PEGASUS (2020) modeli 0.57 ROUGE-L ko‘rsatkichi bilan samarali natija bermoqda.

O‘zbekiston kontekstida o‘zbek tilida parallel matn-annotatsiya korpusini yaratish va milliy til modellarini o‘qitish dolzarb vazifa hisoblanadi.

4.7. Xalqaro standartlar va o‘zbek dissertatsiya annotatsiyalari: qiyosiy tahlil

Yuqoridagi bo‘limlarda ko‘rib chiqilgan GOST 7.9-95, ANSI/NISO Z39.14, ISO 214:1976 va DIN 1426 standartlari annotatsiyaga universal mezonlarni belgilaydi. Biroq amaliyotda, xususan o‘zbek dissertatsiyalari avtoreferatlarida, bu mezonlardan bir qator sezilarli farqlar mavjud. Mazkur bo‘limda ushbu farqlar beshta asosiy ko‘rsatkich bo‘yicha tahlil etiladi: maqsad, tuzilish, hajm, til-uslub va tarkib mantig‘i.

1. Maqsad jihatidan farq

Xalqaro standartlar annotatsiyani har qanday hujjat turi uchun universal axborot-qidiruv vositasi sifatida belgilaydi: ISO 214 uni hujjatning maqsadi, metodlari, natijalari va xulosalari haqida “aniq va qisqa ma’lumot” deb ta’riflaydi (ISO, 1976). O‘zbek dissertatsiya annotatsiyalari esa tamoman boshqa funksiyani bajaradi: ular nafaqat o‘quvchini yo‘naltiradi, balki himoya jarayonida ilmiy jamiyat oldida ishning ahamiyatini asoslab berish vositasiga aylanadi. Masalan, Abdullayev M.H. (2000) annotatsiyasida “Ubaydiy hayoti va adabiy merosi... birinchi marta atroflicha tadqiq qilindi” degan ta’kid axborot-qidiruv maqsadidan ko‘ra ilmiy yangilikni e’lon qilish maqsadini ko‘zlaydi.

2. Tuzilish jihatidan farq

ANSI/NISO Z39.14 va ISO 214 standartlari annotatsiyada to‘rtta majburiy element: tadqiqot ob‘ekti, metod, natija va xulosani talab qiladi. Kalit so‘zlar alohida majburiy element sifatida belgilangan. O‘zbek dissertatsiya annotatsiyalarida esa tuzilish sezilarli darajada kengaytirilgan: tadqiqot ob‘ekti – maqsad – ilmiy yangilik – metod – ish tuzilishi – amaliy ahamiyat – xulosa ketma-ketligi kuzatiladi. Bunda standartlar talab qiladigan natijalar bo‘limi yo‘q yoki juda umumiy tarzda berilgan, kalit so‘zlar esa deyarli hech birida keltirilmagan. Alimov S. (2000) annotatsiyasida “janrlararo munosabatning uch turi – struktural-tipologik, semantik va pragmatik – aniqlanib, ilmiy asoslandi” degan ibora ilmiy yangilikka tegishli bo‘lib, standartlar talabidagi konkret natijadan farq qiladi.

3. Hajm jihatidan farq

ISO 214 annotatsiya hajmini 250 so‘z, ANSI/NISO Z39.14 esa 100–250 so‘z doirasida belgilaydi. DIN 1426 standartiga muvofiq ham annotatsiya 150–300 so‘zdan oshmasligi kerak. Tahlil etilgan o‘zbek dissertatsiya annotatsiyalari esa o‘rtacha 400–600 so‘zni tashkil etadi, ya’ni standart talabidan 2–3 barobar katta. Bu holat o‘zbek an‘anasida annotatsiya va referatning aralashib ketganligidan dalolat beradi: mazkur hujjatlar hajm jihatidan GOST 7.9-95 ta’rifidagi referatga (100–500 so‘z) yaqinroq.

4. Til va uslub jihatidan farq

Barcha xalqaro standartlar (GOST, ANSI/NISO, ISO, DIN) annotatsiyada uchinchi shaxs, betaraf ilmiy uslubni talab qiladi va baholovchi iboralarni qat’iyan cheklaydi. O‘zbek dissertatsiya annotatsiyalarida esa ushbu talabdan ikkita xarakterli og‘ish kuzatiladi. Birinchisi – birinchi shaxs ko‘pligi qo‘llanishi: Abdullayev M.H. annotatsiyasida “Shuni qayd etish mumkinki, Ubaydiy ijodi yuzasidan... yangi yutuqlarga erishadi” degan ibora standartlarga zid, shaxsiy baholashni ifodalaydi. Ikkinchisi – baholovchi sifatlar: Alimov S. annotatsiyasida “harakatlantiruvchi kuch vazifasini bajaradi”, Jumaboeva J. annotatsiyasida “dastlabki fundamental tadqiqotlardan biri” kabi iboralar standart annotatsiya uslubiga xos emas. Biroq Jumaboeva J. (1999) annotatsiyasining asosiy qismi – “Ish o‘zbek she’riyatining... lirik qahramonlarining ruhiy olamini tahlil etadi” – standart talabga mos keladi.

5. Tarkib mantig‘i jihatidan farq

ISO 214 mantig'i to'g'ri chiziq: Muammo → Metod → Natija → Xulosa. Bu tuzilishda natijalar markaziy o'rinda turadi. O'zbek dissertatsiya annotatsiyalarida esa ilmiy yangilik va amaliy ahamiyat markazga qo'yiladi. Bu o'zbek ilmiy an'anasining o'ziga xos jihatini ifodalaydi: mazkur annotatsiyalar xalqaro bazalarda metadatadir emas, balki milliy ilmiy jamiyat uchun himoya hujjati sifatida yozilgan. Shu sababli ularning mantig'i ISO va ANSI standartlaridagiga nisbatan dissertatsiyaning ichki tuzilmasini ko'proq aks ettiradi.

Ushbu tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirilgan:

Ko'rsatkich	Xalqaro standartlar (ISO 214, ANSI/NISO, GOST, DIN)	Abdullayev (2000)	Alimov (2000)	Jumaboeva (1999)	Baho
Hajm	100–250 so'z	~500 so'z	~550 so'z	~420 so'z	Mos emas
Kalit so'zlar	Majburiy	Yo'q	Yo'q	Yo'q	Mos emas
Natijalar bo'limi	Majburiy, markaziy	Yo'q	Yo'q	Qisman	Qisman mos
Ilmiy yangilik	Ko'rsatilmaydi	Batafsil	Batafsil	Batafsil	O'ziga xos
Baholovchi uslub	Qat'iyon taqiqlangan	Mavjud	Mavjud	Minimal	Mos emas

1-jadval. Xalqaro standartlar va o'zbek dissertatsiya annotatsiyalari taqqoslamasi

Shunday qilib, o'zbek dissertatsiya annotatsiyalari xalqaro standartlardan uch asosiy yo'nalishda farq qiladi: hajm jihatdan katta (referat darajasiga yaqin), kalit so'zlar yo'q va baholovchi uslub mavjud. Biroq ular o'zining muhim kuchli tomoniga ega: ilmiy yangilik va amaliy ahamiyatni batafsil yoritish, bu esa xalqaro standartlarda umuman yo'q element. Bu xususiyat o'zbek dissertatsiya annotatsiyasini alohida janr sifatida belgilaydi va O'zDSt 1364:2003 standartini xalqaro andozalarga moslashtirishda shu o'ziga xoslikni saqlab qolish masalasini dolzarb qiladi.

Annotatsiyalardan namunalari:

ALIMOV SAYITQUL

«O'zbek folklorida janrlararo munosabat»

Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati

Toshkent, 2000

Mazkur dissertatsiya o'zbek xalq og'zaki ijodi janrlar tarkibidagi lirik, epik va aforistik turga mansub namunalarning o'zaro munosabatlarini tarixiy-folklor jarayon qonuniyatlari asosida struktural-tipologik jihatdan birinchi marta monografik tarzda tadqiq etishga bag'ishlangan. Ish folklor janrlarining yuzaga kelishi, rivojlanishi va barqaror holatga kelishi jarayonini hamda o'zaro ta'sir, transformatsiya va muvofiqlasuv hodisalarini ilmiy-nazariy jihatdan aniqlashdan boshlanib, xalq og'zaki ijodining milliy qadriyat sifatidagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Tadqiqot obyekti sifatida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor bo'limidagi H.T.Zarifov nomidagi folklor arxivi materiallari, O'z FA nashriyotida chop etilgan «O'zbekiston xalq ijodi» turkumidagi to'plamlar hamda «Yosh gvardiya», «G'afur G'ulom», «Meros» nashriyotlarida chop qilingan xalq og'zaki ijodi asarlari olingan. Bundan tashqari, dissertatsiya muallifi tomonidan turli yillarda A.Qodiriy nomidagi Toshkent Davlat madaniyat instituti o'quv jarayoni bilan bog'liq folklor-etnografik ekspeditsiyalarda yozib olingan namunalari ham tahlilga jalb etildi.

Dissertatsiyaning maqsadi – o'zbek xalq og'zaki ijodi janrlar tarkibidagi lirik, epik va aforistik turga mansub namunalarning o'zaro munosabatlarini o'rganish; janrlarning rivojlanishi, barqarorlik holatiga kelishi va ma'naviy meros qadriyati darajasiga etishi hodisalarini ilmiy-nazariy jihatdan aniqlash; folklor janrlarida sodir bo'ladigan transformatsiya, muvofiqlasuv va diffuziya hodisalarini struktural-tipologik jihatdan tahlil etish.

Ishning ilmiy yangiligi shundaki, o'zbek folklorining janrlar tarkibi tarixiy-folklor jarayon rivojlanishi, ularning o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan birinchi marta monografik tadqiq etildi. O'zbek folklorshunosligida janrlar transformatsiyasi hodisasining ichki mohiyati ilmiy-nazariy yoritishga harakat qilindi; moslashuv, diffuziya, ta'sir va aks ta'sir kabi hodisalar majmuasi birinchi marta to'liq o'rganildi. Janrlararo munosabatning uch turi – struktural-tipologik, semantik va pragmatik – aniqlanib, ilmiy asoslandi. Shuningdek, ijro va badiha san'atining janrlararo munosabatdagi o'rni ilmiy ko'rsatib berildi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va struktural-tipologik tadqiq usullaridan foydalanilgan. Ish kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'xatidan iborat.

Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalari filologiya yo'nalishida folklorshunoslik bo'yicha o'quv dasturlari, darslik va qo'llanmalar tuzishda, akademik litsey va o'rta ta'lim maktablarida xalq ijodiyoti bo'yicha ta'lim berishda hamda ko'p jildli o'zbek folklori tarixi yozilishida manba sifatida xizmat qilishi mumkin. Dissertatsion ishning asosiy natijalari A.Qodiriy nomidagi Toshkent Davlat madaniyat instituti, Mirzo Ulug'bek nomidagi Toshkent Davlat universiteti va Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti huzuridagi ilmiy seminarlarda muhokama qilinib, himoyaga tavsiya etilgan.

Tadqiqotning asosiy xulosasi sifatida quyidagini ta'kidlash lozim: o'zbek folklori janrlar tarkibining yuzaga kelishi, undagi turli struktural-tipologik xususiyatga ega folklor namunalari barqarorlashishida janrlararo munosabat harakatlantiruvchi kuch vazifasini bajaradi. Tarixiy-folklor jarayon janrlar orasida sodir bo'ladigan turli bog'lanish, o'zaro ta'sir, aloqalarni aks ettiruvchi turli munosabatlardan iborat.

ABDULLAYEV MUHAMMAD HAMZAYEVICH

«Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati»

Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya
avtoreferati
Toshkent, 2000

Mazkur dissertatsiya XVI asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan, shayboniylar sulolasining vakili, shoir va davlat arbobi Ubaydullaxon Mahmud Sulton o'g'lining hayoti va adabiy merosini birinchi marta atroflicha tadqiq etishga bag'ishlangan. Ish o'zbek, fors-tojik va arab tillarida devonlar tartib bergan, Nizomiy, Sa'diy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiy kabi ulug san'atkorlar adabiy-badiiy an'alarini davom ettirgan Ubaydiy ijodining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini yoritishga qaratilgan.

Tadqiqot ob'ekti sifatida Ubaydiyning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan tarixiy manbalar, shoirning 8931-raqamli qo'l yozma «Kulliyoti», Turkiya va Britaniya kutubxonalarida mavjud qo'l yozma devonlari olingan. «Kulliyot» 695 sahifadan iborat bo'lib, unda forsiy devon (4–200-bet), arabiy she'rlar majmuasi (201–210-betlar) va turkiy devon (211–695-betlar) o'rin olgan. Turkiy devonda 310 dan ziyod g'azel, 445 ga yaqin ruboiy, 25 qit'a, 11 tuyuq, 18 masnaviy, 2 yor-yor va 235 donadan ziyod hikmat mavjud.

Dissertatsiyaning maqsadi – Ubaydiy yashagan tarixiy davr va adabiy muhit to'g'risida yetarli ma'lumot berish, uning she'riyatga kirib kelishi va kamolatga yetishi bosqichlarini ko'rsatish, qo'l yozma devonlarini ilmiy tavsif etish, turli lirik janrlardagi asarlarini talqin qilish hamda ularning hozirgi kunimizdagi ahamiyatli jihatlarini yoritish.

Ishning ilmiy yangiligi shundaki, Ubaydiy hayoti va adabiy merosi tarixiy manbalar, qo'l yozma devonlar asosida birinchi marta atroflicha tadqiq qilindi. Dissertatsiyada Ubaydiyning turkiy, forsiy hamda arab tilidagi she'rlariga alohida fasllarda tahlil etilib, o'ziga xos g'oyaviy-badiiy xususiyatlari ko'rsatildi. Shoirning she'riy janrlar takomili va o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissasi belgilandi. Shuningdek, Ubaydiyning hikmat janridagi she'rlarining mavqei aniqlanib, uning ijodining tasavvuf ta'limoti bilan aloqador tomonlari o'rganildi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy usuldan foydalanilgan. Ish kirish, to'rt asosiy bob, xulosa va adabiyotlar ro'xatidan tarkib topgan.

Tadqiqot materiallaridan XVI asr o'zbek adabiyotining mukammal tarixini yaratish, shu davr she'riyati bo'yicha tadqiqotlar olib borish, shuningdek, darslik hamda qo'llanmalar tayyorlash va boshqa ilmiy, tashviiqiy maqsadlarda foydalanish mumkin. Dissertatsiyaning asosiy mazmuni jumhuriyat yosh adabiyotshunoslarining an'anaviy ilmiy-nazariy anjumanlarida o'qilgan ma'ruzalar va ularning tezislari to'plamida (1994–1999), shuningdek, respublika vaqtli matbuotida bosilgan 15 ta maqola, radio va televideniye orqali berilgan suhbatlarda aks etgan.

Dissertatsion ish davomida bayon qilingan ma'lumotlar, fikr va tahlillardan kelib chiqib, mavzu yuzasidan shunday xulosaga kelindi: o'zbek mumtoz adabiyoti hamma

davrlarda ham bir xilda rivojlanmagan bo'lsa-da, u o'z tarixi taraqqiyoti davomida ko'pgina iste'dodli ijodkorlarini yetishtirib bergani aniq haqiqatdir. Shu nuqtai nazardan XVI asr o'zbek adabiyotida bir necha nufuzli shoir va adiblar yuzaga kelgani diqqatga sazovor. Shayboniylar sulolasining atoqli namoyandasidan biri, shoir va madaniyat arbobi Mahmud Sulton o'g'li Ubaydiy ana shunday siymolardan biri edi. Mustaqillik davrigacha ko'plab diniy-tasavvufiy adabiyot vakillarining hayoti va ijodi deyarli o'rganilmay kelindi. Shuni qayd etish mumkinki, Ubaydiy ijodi yuzasidan olib boriladigan bundan keyingi tadqiqotlar, uning ijodi va ijodiy uslubini, uning asarlarining o'ziga xos tomonlarini o'rganishda yangi yutuqlarga erishadi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot quyidagi 4 ta asoslangan xulosani beradi:

1. Annotatsiya – hujjatni identifikatsiya qilish va foydalanuvchini axborot bilan ta'minlashning eng samarali vositalaridan biri bo'lib, u axborot-bibliografik faoliyatning markaziy bo'g'inini tashkil etadi.

2. Jahon axborotshunosligida (rus maktabi – Gilyarevskiy, Korshunov; G'arb an'anasi – Lancaster, Borko & Bernier, Sparck Jones; nemis maktabi – Lepsy) annotatsiya nazariyasi chuqur o'rganilgan. O'zbek ilmida (Toshmatov, Qodirov) bu yo'nalish endigina shakllana boshlagan.

3. Annotatsiyaning 6 asosiy funksiyasi (axborot-signalizatsiya, qidiruv, baholash, kommunikativ, reklama-targ'ibot, tizimlashtirish) uni ilmiy-texnik axborot tizimining universal elementi sifatida belgilaydi.

4. Zamonaviy raqamli muhitda avtomatik annotatsiyalashtirish (TextRank, BERT, GPT) strategik ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekistonda annotatsiya korpusi yaratish va O'zDSt 1364:2003 standartini yangilash dolzarb vazifalar qatoriga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. American National Standards Institute. (1997). ANSI/NISO Z39.14-1997: Guidelines for Abstracts. NISO Press, Bethesda.
2. Borko, H., & Bernier, C. L. (1975). Abstracting Concepts and Methods. Academic Press, New York.
3. DIN 1426 (2003). Inhaltsangaben von Dokumenten. Deutsches Institut für Normung, Berlin.
4. Gilyarevskiy, R. S., & Starostin, B. A. (1982). Nauchno-tehnicheskaya informatsiya. Moskva: Kniga.
5. ISO 214:1976. Documentation – Abstracts for publications and documentation. ISO.
6. Jones, K. S. (1988). A look back and a look forward. ACM SIGIR Forum, 22(1–2), 13–29.
7. Korshunov, O. P. (1990). Bibliografiya: teoriya, metodologiya, metodika. Moskva: Kniga.
8. Lancaster, F. W. (1998). Indexing and Abstracting in Theory and Practice. University of Illinois Press.
9. O'zDSt 1364:2003. Annotatsiya va referat tuzish qoidalari. Toshkent: O'zstandart.
10. GOST 7.9-95. Referat i annotatsiya. Minsk: IPK Izdatelstvo standartov.